

Transitie: de meesterzet van de ideologie?

Pascal Debruyne en An De Bisschop¹

Transitiemanagement is 'in', zoveel is zeker. In Vlaanderen en Nederland, maar ook internationaal, kent transitiemanagement een blitscarrière als een van de meest beloftevolle manieren om de overgang naar een meer duurzame samenleving te maken.² Dat is niet zo verwonderlijk. Ondanks de toenemende ecologische destructie en groeiende bezorgdheid lijken noch het klassieke milieubeleid, noch de conventionele milieubeweging erin te slagen de weg naar een meer duurzame samenleving te banen. Sinds 2008 heeft de wereldwijde financiële en economische crisis the sense of urgency enkel verhoogd en op de meervoudige verweven crisissen gewezen. Transitie en transitiemanagement brengen opnieuw hoop. Het lijkt ons uit de impasse te verlossen door een alternatief binnen te brengen op basis van een wetenschappelijk onderbouwd stappenplan die de duurzaamheidstransitie kan omzetten in praktijk. Transitiepleitbezorgers zetten allerhande processen en experimentele projecten op op verschillende schaalniveaus, om complexe omwentelingen te analyseren en radicale transformaties te begeleiden op basis van multi-actorpartnerschappen. Toch lijkt er een diepe kloof te zijn tussen de radicale retoriek en de realiteit.

Ondanks het positieve appel, de opportuniteiten en de handvaten die aanwezig zijn in transitiemanagement en dito projecten zijn er toch ook belangrijke valkuilen waarover weinig publiek debat wordt gevoerd. Soms lijkt het wel alsof de hype de transitiedenkers en -doeners ongevoelig maakt voor de meer dieperliggende herverdelings- en machtsvraagstukken die interfereren met de ecologische uitdagingen. We vrezen dat het politieke potentieel en de sociale strijd die cruciaal zijn voor elke radicale maatschappelijke omwenteling, zeker als men spreekt over een sociaal rechtvaardige transitie, naar de achtergrond verdwijnen.

Ontdaan van die socio-politieke dimensie is transitiemanagement volgens ons niet meer of niet minder dan een nieuwe hype in managementland: een afzetmarkt voor sommigen, maar betekenisloos voor de meesten. Daardoor wordt het al te snel een reguliere praktijk, ingekapseld in reguliere organisaties en beleidsinstellingen met hun geëxpliciteerde en minder geëxpliciteerde agenda's, waardoor tegenhegemonische discoursen en praktijken gekanaliseerd en geneutraliseerd worden. Op die manier blijven de radicale doelstellingen paradoxaal genoeg steken in een *business-as-usual* scenario dat geenszins bedreigend is voor onduurzame maatschappelijke tendensen en dynamieken.

Deze tekst wil bijdragen tot een meer fundamenteel debat dat ook raakt aan de heilige huisjes van onze sociaal-maatschappelijke organisatie. We bouwen de tekst op in vier delen:

We zoomen om te beginnen in op het denkkader van transitiemanagement, transitie-ideeën en transitieprojecten. Ondanks de diverse invalshoeken en methodes tot verandering zijn ze kinderen van een postpolitiek tijdperk. We refereren ernaar als transitie 1.0.

Vervolgens gaan we in op de problematische verhouding tussen de postpolitieke praktijk achter transitie 1.0 en de wereldlijke context waarin sociaalecologische uitdagingen pertinent zijn. We bespreken dit aan de hand van concrete transitiepraktijken.

De inzet van het derde deel is dan ook transitie 2.0. Meer concreet gaat het over de transitiearena's van het middenveld. Niettegenstaande er bij transitie 2.0 terug elementen van collectieve organisatie en sociale strijd van onderuit worden geïntegreerd, stoot deze stroming op grenzen.

We eindigen met enkele voorbeelden van transitie 3.0 van basisorganisaties die verschillende hybride transitieprojecten opzetten als middel voor een bredere maatschappelijk rechtvaardige transitie voor kansengroepen. We claimen dat die beweging in de marge de toekomst bevat voor het politieke transitiedenken en -handelen: 'een politiek als de kunst van het onmogelijke.'

Transitie 1.0: De januskop van transitie

Er bestaan verschillende transitiekaders: burgerinitiatieven als *transition towns*, concrete interventies vanuit de 'directe-actiemiddelen' tot transitie-management en systeeminnovatie die eerder in overheidsverband gangbaar zijn. Er is een gedeelde radicale analyse dat de samenleving *peak oil* bereikt heeft: de oliegerichte en grondstoffenverslindende levenswijze is niet meer houdbaar. Dit wordt ondersteund door 5-na-12-berichten omtrent klimaatverandering door een temperatuurverhoging van niet twee maar vijf graden Celsius bij ongewijzigd beleid. Ondanks het feit dat het biofysisch ecosysteem Aarde ons steeds meer alarmerende signalen uitstuurt dat er 'grenzen zijn aan de groei' zijn, zet dit niet aan tot radicale verandering. Om deze pertinente problemen aan te pakken is er nood aan brede maatschappelijke verandering of 'transities': concrete ingrepen voor de radicale omwenteling van maatschappelijke systemen (energie, afval, mobiliteit, zorg, gezondheid of regionale en stedelijke ontwikkeling...), waarvoor een nieuwe manier van kijken en handelen nodig is³. De handvaten daarvoor worden gevonden in transitie-management en concrete transitieprojecten.

Transitiemanagement heeft een radicaal kantje, tenminste in de analyse en doelstelling. Het wil acties opzetten op verschillende, onderling vervlochten niveaus (hiërarchisch verwoord: micro-niches, meso-regimes, macro-landschap)⁴ om te zorgen voor een versterking van de geijkte praktijken en systemen. Hierin wijkt transitie af van consensuele *people-planet-profitbenaderingen* bij duurzame ontwikkeling (Paredis, 2009). Zo wil transitie-management van onderuit het hele macro-landschap herdenken, weliswaar vertrekkende vanuit bestaande regimes (dit zijn de manieren waarop maatschappelijke functies zoals voedsel, mobiliteit of reizen vandaag worden ingevuld) en op basis van concrete (lokaal ingebedde) niches waarbinnen experimenten worden opgezet.

Transitiemanagement heeft een radicaal kantje, tenminste in de analyse en doelstelling. Het wil acties opzetten op verschillende, onderling vervlochten niveaus om te zorgen voor versterking van geijkte praktijken en systemen. Hierin wijkt transitie af van consensuele people-planet-profitbenaderingen bij duurzame ontwikkeling.

Het idee achter transitie-management is dat op basis van een enthousiasmerend toekomstbeeld (of *Leitbild*) een veelheid aan mogelijke transitiepaden wordt uitgewerkt die

systeemverstoring moeten werken⁵. Deze vormen de basis voor transitie-experimenten (niches) die, indien succesvol, kunnen doorbreken en de bestaande regimes vervangen. Die niche-experimenten tonen dat concrete verandering mogelijk is.

Gedragspsychologie⁶ en zelfs evolutionaire biologie nemen een centrale plaats in als verklaringsmodel waarom mensen zus of zo handelen. Eens we die mechanismen blootleggen, kunnen hefboomen ontstaan om menselijk gedrag in de gewenste richting te sturen. Daarnaast wordt selectieve coalitieopbouw via sociale strijd en belangenverschillen vervangen door multistakeholdersamenwerking en het ontwikkelen van positieve alternatieven (een 'enthousiasmerend kader'). Kortom, in de praktijk van het transitie-management is het tijd om de partiële strijden van vroeger (cfr. de vrouwenstrijd, de arbeiderstrijd, het antiracisme en anti-imperialisme, ...) die mensen onderling verdelen, achter ons te laten⁷ voor een nieuwe pragmatische politiek van samenwerking. Zoals DRIFT (het *Dutch Research Institute for Transitions*) stelt:

*'Transitiemanagement vraagt om actieve betrokkenheid van verschillende partijen: overheden, bedrijfsleven, universiteiten, adviesbureaus en maatschappelijke organisaties. Al deze partijen hebben verschillende ideeën en visies. Echter, om maatschappelijke vernieuwing naar duurzaamheid in gang te zetten, zijn gemeenschappelijke langetermijnvisies nodig.'*⁸

In de praktijk van transitiedenken en -handelen wordt *designing change* het devies, zoals er naar wordt verwezen in een brochure over sociale marketing voor duurzaamheidstransities⁹. Naast de concrete praktijk van samenwerking voorbij het verschil delen transitiepleitbezorgers ook een gedeelde uitgangspositie. Peter Tom Jones noemt dit 'de niet-onderhandelbare basis voor ontwikkeling'¹⁰ gebaseerd op een positief wetenschappelijke analyse van materiaalstromen en klimaatimpact. Voor deze niet-onderhandelbare basis zijn bijgevolg momenteel geëngageerd: voorlopers uit de zakenwereld, ambtenaren die hun nek uitsteken, academici die ondersteunen en een middenveld dat voor draagvlak kan zorgen.

Zoals reeds gezegd zijn niet alle transitie-ideeën en praktijken dezelfde. *Transition towns*, gesticht in 2005 in Totnes, Devon, door Rob Hopkins en Naresh Giangrande is meer burgergericht. *Transition towns* zet vooral in op actieve grassrootsactoren die autonoom alternatieve praktijken uitbouwen op basis van een 12-stappenmethode. Ook daar is het doel een samenwerking tussen een reeks actoren bij concrete projecten die de toestand van *peak oil* aanpakken. Is er bij de geijkte transitie-managementbenadering een overheid te vinden die zich positioneert als actor tussen vele gelijke anderen, dan is die overheid eerder afwezig bij *transition towns*. 'De gemeenschap' moet het doen. Zoals Ben Brangwyn, een van de stichters van het Transition Network stelt:

*'If we wait for governments, it'll be too late; if we act as individuals, it'll be too little; but if we act as communities, maybe it'll be enough.'*¹¹

Het andere gezicht van transitie: een gedepolitiseerde praktijk

Maar kunnen transitie-management en transitieprojecten hun radicale analyse ook waarmaken? We menen dat de radicale analyse en doelstellingen stoten op een

gedepolitiseerde transitiepraktijk. Omwille van pragmatiek in het handelen kiest men voor een consensuspraktijk. Intussen worden ideologische motivaties en belangen van verschillende actoren secundair en weinig voorwerp van debat. Wetende dat democratie leeft van tegensprekelijk debat op basis van ideologische verschillen, is dit problematisch. Transitie is daardoor, ondanks de systeemkritische analyse, kind van een algemene postpolitieke context, wat zichtbaar is in verschillende aspecten.

Een eerste probleem betreft het positivistisch-wetenschappelijke perspectief dat zonder veel bedenkingen overheen onze sociale werkelijkheid walst. De 'niet-onderhandelbare basis' waarop transitienetwerken zich baseren is bijvoorbeeld niet zo eenduidig als men wil laten uitschijnen: de vraag is immers vanuit welk perspectief iets 'niet-onderhandelbaar' genoemd wordt. Het leidt geen twijfel dat er biofysische grenzen zijn aan het ecosysteem Aarde. De problematiek van deze niet-negotieerbare grenzen is relationeel vervlochten met een breder machtssysteem, ingekapseld in een globale vrijemarkteconomie. De ecologische kwestie is, net zoals andere dwingende realiteiten in het verleden, ook zonder meer een sociale kwestie. Is het daarom niet denkbaar dat het verminderen van armoede en sociale uitsluiting hét strijdpunt voor de toekomst moet zijn? Vooral voor mensen in armoede is gelijkheid en solidariteit even 'niet onderhandelbaar'. Uit de grootschalige studie van Richard Wilkinson¹² leiden we alvast af dat de dimensie sociale ongelijkheid een cruciale verklarende factor is voor het welbevinden van samenlevingen: een niet-onderhandelbare basis? Wetenschappelijke argumentaties bestaan dus ook meer dan voldoende voor de sociale en culturele aspecten die zich vervlechten met het transitieverhaal, en dus niet enkel voor de positief-wetenschappelijke aspecten ervan zoals de biofysische eindigheid van het ecosysteem Aarde.

Een tweede probleem bestaat uit de enorme uitdagingen waarvoor de schaal ons stelt. De radicale uitgangspunten van de transitiebeweging brengen ons immers tot het probleem dat transitie ofwel systemisch is, ofwel geheel niet is. In de praktijk van transitie-initiatieven zien we echter initiatieven die ofwel (a) deelsystemen willen veranderen, bijvoorbeeld de cultuursector met ecocultuur infuseren, ofwel (b) focussen op een lokale context of micro-'gemeenschap', waardoor men onvoldoende ingrijpt op het meso- en macrosysteem. Tesamen met het inhoudelijke probleem van depolitisering op basis van de 'niet-negotieerbare basis' en de consensusmethode van 'samenwerking' leidt deze moeilijk hanteerbare 'schaalbaarheid' vaak tot het ontwijken van politiek-strategische uitdagingen die een meerschallige aanpak vragen, niet gefaseerd maar tegelijkertijd. Het handelen moet ongetwijfeld steeds ergens beginnen en systeemkritiek is niet automatisch vertaalbaar naar een concreet handelingsperspectief, maar in de praktijk stellen we vast dat transitiepleitbezorgers weinig tegenmacht en kritiek uitbouwen op het niveau van het globale kapitalistische systeem.

Een derde probleem is de arbitraire samenstelling van transitie-arena's: de specifieke actoren die in de praktijk gevraagd worden om een toekomstbeeld uit te werken, zijn niet zomaar de eerste de beste. DRIFT stelt dat:

*'[Op] de lange termijn [moeten] duurzaamheidsvisies vertaald worden naar concrete stappen op de middellange termijn. Dit gebeurt door coalities te vormen tussen publieke en private partijen die bij het probleem betrokken zijn. Samen formuleren zij plannen en stellen zij middelen ter beschikking voor projecten die kunnen leiden naar een duurzame toekomst.'*¹³

Het gaat concreet om ‘innovatieve ondernemers’, ‘vernieuwingsgezinde koplopers’, ‘friskijkers’ en ‘beleidsmakers met invloed’ die worden opgeroepen om rond de tafel te gaan zitten als ‘vernieuwingsnetwerk’ om een *Leitbild* uit te denken waar we dan vervolgens met zijn allen voor moeten gaan¹⁴.

Het klassieke Habermasiaanse idee leeft dat men door een spel van rationele argumenten en door machtsvrije dialoog tot de beste gedeelde oplossing kan komen. Men kan erover discussiëren of dit bruikbaar is als een utopische horizon, maar de realiteit is in elk geval doorwrocht van machtsbelangen waartoe men zich best expliciet verhoudt.

Op die manier ligt transitie management volledig in de postpolitieke lijn van de evolutie naar *governance* en multi-stakeholders samenwerking. Onder het mom van bottom-up processen en participatie wordt gehandeld alsof er in werkelijkheid geen machtsconstellaties bestaan die politiek richtinggevend zijn. De assumptie leeft dat wanneer ‘rationele’ actoren samen rond de tafel zitten zij het gemeenschappelijk belang voor ogen hebben, over de grenzen van hun eigen achtergrond en machtsbelangen heen¹⁵. Het klassieke Habermasiaanse idee leeft dat men door een spel van rationele argumenten en door machtsvrije dialoog tot de

beste gedeelde oplossing kan komen¹⁶. Men kan erover discussiëren of dit bruikbaar is als een utopische horizon, maar de realiteit is in elk geval doorwrocht van machtsbelangen waartoe men zich best expliciet verhoudt.

Zoals de filosofe Chantal Mouffe stelt:

‘Het politieke in haar antagonistische dimensie verdwijnt niet zomaar door het te ontkennen, door het weg te wensen.’¹⁷

Met andere woorden, transitie management speelt in op de huidige tendens naar consensusgerichte privaat-publieke multistakeholdersorganen, waarbij zowel de realiteit als de mogelijk constitutieve rol van conflict worden verworpen. Het gaat om het sluiten van ‘een pact’ nog voor de strijd gevoerd is. Alle krachten worden in het bad meegeleurd alvorens het echt duidelijk is wat de eventuele tegenstellingen zijn.

Green washing: de ideologische witwas

Welke impact heeft deze postpolitieke aanpak in de praktijk? Kijk naar de transitieprocessen in Nederland, waar uiteindelijk Shell de agenda kaapte van de energietransitie die werd opgezet door een hele reeks spelers. Of kijk naar Plan C of andere transitieplannen in Vlaanderen, zoals het Vlaanderen-in-Actie-Plan (ViA) van minister-president Kris Peeters. Strikt gezien was transitie niet de initiële doelstelling, maar gaandeweg slopen de transitieanalyse en multistakeholdersaanpak binnen: eerst werden enkel *captains of industry* betrokken, maar om het draagvlak te verbreden werd al vlug gesproken van *captains of society*. Deze zouden uiteindelijk het Pact 2020 tekenen. Niettegenstaande de analyse radicaal is en de doelstellingen steeds streven naar omwentelingen, worden in de aanpak alle radicale kantjes eraf gevijld. In het ViA-Plan vindt elk wat wils. Iedereen mag zijn zegje doen en alles komt op papier, wat meteen het incoherente denkkader en de dito praktijk illustreert¹⁸. Het plan zet

bijvoorbeeld in op 'sociale innovatie' maar tegelijkertijd op hardere activering en allerlei aanbodgerichte neoliberale strategieën. Men wil meer creatieve en duurzame steden, maar men doet weinig tot niets aan sociale verdringing en de heilige koe van de geprivatiseerde woningmarkt. En hoe rijmt de Vlaamse overheid dit met het goedkeuren van de milieuvergunningen voor U-Place en andere buitenstedelijke shoppingparadijzen? Het plan wil ecologisch duurzaam zijn, maar ademt ook de ambitie uit om de logistieke (slimme) draaischijf van Europa te worden met nog meer beton en concurrentie zonder meerwaardeproductie¹⁹? Dit alles dient het doel om Vlaanderen in de top 5 van meest competitieve regio's van Europa te loodsen. En terwijl het Vlaams Instituut voor Technologie en Onderzoek (VITO) aangeeft dat de Vlaamse emissiedoelstellingen tegen 2020 door dit business-as-usualbeleid quasi onhaalbaar zijn, schaft minister Schauvliege ook nog de lokale duurzaamheidsambtenaren af²⁰. Om al deze incoherenties bijeen te schrijven stelt men 'transitiemanagers' en 'integratoren' aan²¹. Een raad van wijzen met ook vier vertegenwoordigers van het middenveld volgt de vorderingen op²².

Een ander voorbeeld is de transitiearena 'Gentse klimaatcoalitie'²³ die allerlei experimentele paden opzet rond mobiliteit, afvalstromen, wonen of stadslandbouw om Gent tegen 2050 klimaatneutraal te maken²⁴. Dit wordt gedaan onder leiding van DRIFT in het Europese MUSIC project²⁵. Voor alle transitiepaden werden aan het hoofd klimaatambassadeurs gekozen, die het gezicht worden van dat specifieke experimentele pad. Zoals steeds werkt dat proces enthousiasmerend. En toch hebben we ook enkele kritische vragen.

De ideologische uitgangspositie van de transitiearena is gebaseerd op *blue economy*: ecologische economie binnen de grenzen van de dominante markteconomie²⁶. Niet alleen participerende actoren moeten zich ecologisch inschakelen in de neoliberale economie, maar ook burgers moeten productgericht zijn. Om de stad mee te verkopen aan externe bezoekers en investeerders, zo stelt de klimaatcoalitie in Transitiepad 20: 'De Gentenaar wordt priems voor de stad'. Deze neoliberale logica rijmt niet met een sociale reflex. Bijvoorbeeld Coca Cola, een van de actoren in het Gentse transitieverhaal, stelde letterlijk de vraag of men het zou hebben over klimaatneutraliteit, of sociale problemen de agenda zouden bepalen? Weinig tot niet worden vragen gesteld over de positie van private actoren. Bouwbedrijf Bostoën promoot zichzelf als duurzaam bouwbedrijf gericht op passief-woningbouw²⁷. Terwijl het bedrijf paradoxaal genoeg volop inzet op *green washing*²⁸ via zijn aanwezigheid in deze coalitie, gaat de onduurzame planning van lintbebouwing door. Haar passieve woningen worden namelijk ingeplant in gebied dat ook andere publieke functies kan vervullen en zet zware druk op de maatschappij. Schaarse publieke middelen moeten worden voorzien voor het inplanten van publieke voorzieningen: elektriciteit, riolen, wegen en andere publieke diensten.

Niet alleen de macht van private actoren speelt een rol. Ook publieke actoren plooiën terug op hun sterke regierol wanneer er beslist moet worden²⁹: de transitiearena koos er bijvoorbeeld voor om de binnenstad *autovrij* te maken. Deze ambitie werd vakkundig afgezwakt door de administraties die het hebben over een *autoluwe* binnenstad. Dezelfde afzwakkingsstrategie zien we in de samenwerking tussen Stad Gent en de Universiteit Gent. Voor de subgroep van de transitiearena rond afvalverwerking en

Transitiemanagement speelt in op de huidige tendens naar consensusgerichte privaat-publieke multistakeholdersorganen, waarbij zowel de realiteit als de mogelijk constitutieve rol van conflict worden verworpen. Het gaat om het sluiten van 'een pact' nog voor de strijd gevoerd is.

materiaaldoorstroming (Transitiepad 18: 'afval is geschiedenis') bijeenkwam, was het plan bijna in pak en zak op basis van een Europees onderzoeksproject rond afvalstoffen. Terwijl andere participanten vragen stelden over het bredere economische consumptie- en productiesysteem dat afval accumuleert, worden deze zoveel mogelijk door de stad en universiteit binnen de contouren van het technocratische afvalonderzoek geduwd, volgens de normen van de Vlaamse afvaladministratie en een kader waarbinnen bedrijven hun ding kunnen doen³⁰. Niet 'consuminderen' en een fundamentele ommezwaai in productie zijn het devies, maar wel 'consumanderen' en 'anders produceren en consumeren'. Politiek als de kunst van het mogelijke, maar dan wel binnen de contouren van geijkte belangen.

Dit alles betekent dat een *bottom-up*-agendasetting allerminst eenvoudig is. Zowel het Fiets-van-Trojeproject als het stadslandbouwluk bijvoorbeeld kwamen grotendeels van onderuit op de agenda van de klimaatcoalitie te staan. En hoe vernieuwend de stadslandbouwniche ook zou kunnen worden uitgewerkt, het thema kreeg uiteindelijk een secundaire positie op de agenda van de klimaatcoalitie omdat de Stad Gent er traditionele landbouworganisaties wilde bij betrekken, maar dit dan weer werd door geweigerd door enkele betrokken actoren. Ook de finale nota over stadslandbouw ademt bovendien weinig ingrijpende verandering. Of wat met het goed bedoelde Fiets-van-Trojeproject dat weinig ingrijpend werkt op de dominante verkeerscirculatie? Radicalere groepen zoeken moeizaam hun plek in deze transitiearena's³¹.

Een derde voorbeeld is transitiedorpen of *transition towns*. Waar de praktijk van *transition towns* ooit zijn oorsprong kende in de specifieke situatie van de Angelsaksische plattelandsbeweging en de decentralisatie van macht naar lokale gemeentes en 'de gemeenschap', rijst de praxis van transitiedorpen nu de wereld rond. Het doel is de gemeenschap veerkrachtiger te maken tegen de noodwendige toestand van *peak oil*. Doorheen tijd en ruimte is er de idee van 'gemeenschap' echter veranderd: waren praktijken en denkkaders over *community development action* (CDA) nog erg radicaal, dwars en politiserend in de jaren '50 tot '70 (naar Saul Alinsky's *Rules for Radicals*), dan lijkt het alsof veel van de zogenaamde gemeenschapsactie tegenwoordig naadloos aansluit op neoliberale trends van zelfhulp en -voorziening en collectieve responsabilisering. De terugtrekkende overheid juicht tegen de achtergrond van een neoliberale globalisering de gelokaliseerde burgerinitiatieven toe³². Meerdere transitie-initiatieven stellen zich expliciet apolitiek op en weigeren verwijzingen naar het kapitalistisch systeem of naar het afbakenen van een politieke arena³³. In de afwezigheid van een ideologische vijand en een geëxpliciteerde verhouding tot het geijkte sociaaleconomisch systeem, is deze beweging vanaf den beginne al ontwapend op hogere schaal³⁴.

Op die manier komen welbedoelde lokale ecologische praktijken, gestuwd door de *small-is-beautiful* benadering (Schumacher, 1973³⁵), terecht in ideologisch bedenkelijk vaarwater. Mensen worden in een situatie waarin de welvaartsstaat afbrokkelt, teruggegooid en zelfs vastgezet op lokale overlevingsstrategieën binnen hun 'gemeenschap'³⁶. In de reportage *Off the grid* op de Nederlandse tv³⁷ zien we hoe neoconservatieve bewegingen en republikeinen in verschillende staten in Verenigde Staten hun enthousiasme de vrije loop laten wanneer ze spreken over 'zelfvoor-

Verskillende voorbeelden illustreren hoe bij goedbedoelde praktijken machtsongelijkheid, conflicterende belangen en rollen langs de achterdeur terug binnensluipen. Daardoor doet 'transitie' denken aan een soort van georganiseerde 'passieve revolutie', zoals Antonio Gramsci zou zeggen.

ziening' en 'veerkracht', ver weg van de bureaucratische staat, en als dusdanig eindelijk ontdaan van politiek.

Deze verschillende voorbeelden illustreren hoe bij goedbedoelde praktijken machtsongelijkheid, conflicterende belangen en rollen langs de achterdeur terug binnensluipen. Daardoor doet 'transitie' denken aan een soort van georganiseerde 'passieve revolutie', zoals Antonio Gramsci zou zeggen³⁸: De strijd is gerecupereerd door politieke en economische elites die van bovenaf hun transitie doorzetten om revolutionaire verandering van onderuit te voorkomen. 'Geen revolutie maar transitie....?'³⁹ Wat dit betreft zijn transitie-arena's niet zozeer de uitzondering op maar wel de illustratie zelf voor de actuele staat van de Westerse democratie, die doordeesemd is van de idee dat we pas echt democratisch bezig zijn als we onze verschillen kunnen overstijgen en komen tot consensussen. *In pace requiescat* voor democratie als tegensprekelijk debat en agonistische strijd? De keuze om bepaalde macro-landschapselementen niet in vraag te stellen, wordt noch benoemd, noch beargumenteerd. Op deze manier gaat transitie management kritiekloos mee in wat Slavoj Žižek de 'meesterzet van de ideologie' noemt.⁴⁰ De dominante ideologie is deze die erin slaagt zichzelf te presenteren als niet-ideologisch: als natuurlijk, evident, wetenschappelijk of technologisch, of als het resultaat van rationele afwegingen. Dit is des te eigenaardiger, gegeven de steeds grotere *common sense*, zelfs bij verdedigers van het transitie management model, dat de neoliberale groeilogica een van de hoofdoorzaken is van de ecologische destructie, dat er geen oneindige groei mogelijk is op een eindige planeet, en dat de dematerialisering van de groei voor een groot deel een illusie is.

Vanuit deze bedenkingen moet nogmaals de vraag gesteld worden 'wie' rond de tafel zit in deze transitiearena's? En nog veel meer is het de vraag of het wel een goed idee is om het mandaat voor het maken van zo'n 'enthousiasmerend toekomstbeeld' aan een elite van innovatieve ondernemers, 'friskijkers' en vernieuwingsgezinde beleidsmakers te geven? En gaat er echt om, zoals transitie management stelt, mensen en beleid te overtuigen door goede praktijken en een draagvlak te creëren?⁴¹ Het lijkt ons meer vruchtbaar om analyses, die zich richten op het afbakenen van een veld voor sociale strijd met medestanders die de dragers worden van die strijd, niet al te vlug opzij te zetten als oubollig: de burgerrechtenbeweging, de arbeidersbeweging, de vrouwenbeweging of andere strijdarena's maakten er in het verleden reeds met succes gebruik van. Het gaat hierin steeds om het durven aangaan van het conflict, om het opbouwen van een contrahegemonie, om het formuleren van radicaal andere sociaalecologische mogelijkheden in de universalisering van particuliere eisen en de claim voor vrijheid en gelijkheid⁴².

Transitie 2.0: transitie door of van het middenveld?

En wat dan met de transitiearena's van het middenveld, waarvan de belangrijkste vanaf mei 2010 werkzaam is? Want deze lijken toch wel te beantwoorden aan onze bezorgdheden? Het gaat om een coalitie van voorlopers en zwaargewichten uit het middenveld, die inzetten op een 'sociaal rechtvaardige' transitie. Het doel is opnieuw de zogenaamde transitieparadox te overstijgen. De overheid, die als centrale actor eigenlijk de duurzaamheidstransitie zou moeten initiëren, blijkt haar taak immers onvoldoende op te nemen. Vandaar de nood aan een civiele coalitie die tegelijkertijd een sociaal draagvlak

creëert naar onder toe, en invloed uitoefent naar boven toe. Zonder enige twijfel zijn zowel de afbakening van de coalitie, alsook het doel hier sterker 'politiek' gedefinieerd. Er wordt een agenda gevormd voor een 'sociaal rechtvaardige transitie' (*just transition*) met een groep die zich achter een aantal gemeenschappelijke ideeën kan zetten.

Dit is zonder meer een stap vooruit in het transitiedenken, maar beantwoordt nog steeds niet aan de nood van een politieke analyse met oog voor de realiteit, de noodzaak aan sociale strijd van onderuit en reëel ervaren noden door de meest kwetsbare groepen in de samenleving. Hoe open staat deze arena voor diegenen die sociaalecologische marginalisatie dagelijks aan den lijve ervaren? Een antwoord vinden we in het Transitiefestival dat in de Gentse Vooruit werd georganiseerd. Daar vond een hele reeks lezingen en workshops plaats, waar de groene en sociale dimensie soms apart en soms samen werden gethematiserd. Tekenend is vooral dat slechts één workshop op het hele festival expliciet thematiseerde hoe kansengroepen structureel betrokken kunnen worden in de transitie-inspanningen⁴³. Als transitie sociaalecologisch rechtvaardig moet zijn, hoe is deze schaarse aandacht voor kansengroepen dan te verklaren? We weten toch allemaal dat ongeveer 15% van de Belgen een inkomen onder de armoedegrens heeft en dat onze grote steden intussen voor ongeveer 40% gekleurd zijn? Deze mensen verenigen zich via andere verenigingen dan de klassieke middenveldactoren, maar de batterij aan 'vloeibaar middenveld' wordt niet echt aangeboord, en vooral vallen de mensen die het echt moeilijk hebben in deze samenleving dus nogmaals uit de boot: zij behoren immers niet tot het 'middenveld' maar tot de 'onderklasse'?

Bovendien stellen we ons ook vragen bij het radicale potentieel van de coalitie die we zien in deze arena. Wat bijvoorbeeld met de dubbele agenda van enkele leden van de transitiearena middenveld, waarbij ze zich 'radicaal' inschakelen in deze kritische middenveldarena, maar tegelijkertijd zonder dralen het ViA-Pact van minister-president Peeters ondertekenen? Alle kritiek die daarop kwam, werd in de wind geslagen, en al even 'radicaal' opzijgezet⁴⁴. Zien we dan niet dat het neoliberale systeem in hart en nieren antithetisch is aan transitie, en in zekere zin ook aan een middenveld tout court? Of zien we geen graten in een verkapt transitieverhaal, waarin utopie en handelen compleet van mekaar zijn losgesneden?

De hamvraag bij deze transitiearena zal, net als bij de andere arena's, zijn in welke mate het 'middenveld' zijn eigen positie in de samenleving ook ónderwerp maakt van transitie, en dus niet enkel het groene verhaal omarmt als strategie om de eigen positie te versterken. Het is immers al lang duidelijk dat het traditionele middenveld niet langer 'in het midden' staat tussen overheid en burger: de burger is veel diverser, ongelijker en tegelijkertijd mobieler geworden; de overheid is onderhevig aan marktdynamieken, het speelveld van vraagstukken die de dimensie sociale rechtvaardigheid van onze samenleving beroeren is internationaal georganiseerd en plakt niet zoals de sociale dialoog aan onze natiestaten, etc. Een transitiearena van het middenveld kan dus niet anders dan het middenveld zelf ook diverser maken en zodoende herdefiniëren. En dit kan het best doen terwijl het zich positioneert als gangmaker voor concrete invullingen van 'sociaal rechtvaardige duurzaamheid'. Want de kat komt op de koord in concrete praktijken: hoe anders zal een 'sociaal rechtvaardig' ecologisch project of beleid zijn? Zal het duidelijk zijn dan men voor de zwakste mensen eerst kiest? We zullen zien.

Transitieprojecten 3.0: verandering vanuit de marges

We willen transitie geenszins afschrijven, noch het potentieel voor sociaal-ecologische verandering. Transitieprojecten kunnen functioneren als hefboomen voor een radicalere verandering. Voor het eerst in vele jaren zijn mensen van onderuit echt terug collectief dingen samen gaan doen, en dat met het oog op een stuk van de stad terug in handen te nemen; zij het mentaal, discursief, sociaal en/of fysiek-ruimtelijk. Zo'n collectieve initiatieven zijn op zich positief. Maar zijn deze projecten enkel een *doel* op zich? Of zijn ze ook concrete praktijken en dus een *middel* tot bredere maatschappelijke verandering? Ze belichamen, samen met enkele andere praktijken waar beweging wordt gemaakt, de slogan van Climaxi, de beweging voor klimaat en sociale rechtvaardigheid: 'Verander de wereld, niet het klimaat.'

Die politiserende klimaatbeweging staat daarin niet alleen. Terwijl in transitiearena's in ellenlange processen naar 'consensus' en een gedeeld *Leitbild* wordt gezocht, staat heel het land in rep en roer door niet meer dan een groepje patattenplukkers van de *Field Liberation Movement* (FLM) die recent veroordeeld zijn voor de rechtbank van Dendermonde. Deze verontwaardiging, bijna altijd afkomstig uit de marges van de samenleving, kan aanleiding geven tot nieuwe politieke allianties en concrete systeemverandering. Bijvoorbeeld de Bond Beter Leefmilieu (BBL) ging expliciet het FLM steunen in het hele ggo-proces. Ook Anna Teresa de Keersmaeker nam het op voor Barbara Van Dyck en de mensen van het FLM⁴⁵.

We zien dat politiserende transitiepraktijken ontstaan op twee niveaus: naast directe sociale strijd en collectieve actievormen, zien we ook alternatieve methodes van collectieve actie van onderuit voor kwetsbare groepen die niet eenvoudigweg via de traditionele collectieve actiemodellen (sociale strijd) worden bereikt. Bij deze kwetsbare groepen functioneren deze concrete praktijken als stapstenen naar maatschappelijke verandering. Ze bevatten kiemen om van onderuit nieuwe praktijken op te zetten, die een middel vormen voor groepen om sociaalecologische verandering te bereiken⁴⁶. Hiermee sluiten ze aan bij het initiële politieke doel van *Community Development Action* (CDA), zoals ooit geformuleerd en in praktijk gebracht door de *civil rights movement* in de VS, en later in voege trad in de jaren '60 tot '80 in Vlaanderen doorheen een amalgaam van opbouwwerkpraktijken⁴⁷. Het ging om politiek (*Politics*) in de definitie van Jacques Rancière, waarbij een deel van de gemeenschap dat uitgesloten is, inbreekt in de geijkte contouren van de dominante orde (*Police*) en zijn beeltenis, discours en praktijk verstoort:

We zien dat politiserende transitiepraktijken ontstaan op twee niveaus: naast directe sociale strijd en collectieve actievormen, zien we ook alternatieve methodes van collectieve actie van onderuit voor kwetsbare groepen die niet eenvoudigweg via de traditionele collectieve actiemodellen (sociale strijd) worden bereikt.

'Politics' always disrupts 'police', by supplementing it with a part of the non-part identified with the community as a whole' (Rancière 2001: 21).

De inzet was de politisering van een afgebakende 'gemeenschap' die zich vervlecht met een meerschalghe machtsstrategie.

Dit soort praktijken bevindt zich eerder in de marge van de transitiebeweging en zijn vaak niet als 'transitie' gekend. We zetten ze op de voorgrond, omdat we menen dat in deze initiatieven de toekomst schuilt voor sociaalecologische transitie. We zoomen daarbij in op enkele Gentse transitiepraktijken: VZW JONG en zijn stadstuintjes en ecologisch tuinieren, de sociaal-artistische organisatie ROCSA die onder meer inzet op enkele ecologische projecten aan Loods 21 op de Muide, en de stadstuintjes van Samenlevingsopbouw Gent VZW op de voormalige Stadsgassite aan het Rabot. In deze projecten wordt een sociaal en politiek appèl gedaan van onderuit aan die dominante samenleving en de overheid, voorbij de mythe van (neoliberale) zelfredzaamheid en zelfhulp, los van de overheid. Ze bevatten dus de kiemen voor een meer gepoliti-seerde transitie.

We beginnen met het project 'Laten we samen wortels plukken' van vzw Jong dat jongeren uit de 19de eeuwse gordel motiveert mee te participeren in stadstuintjes. vzw Jong

hoopt dat de kinderen in armoede met deze aanpak de wijk waar ze wonen ook gaan zien als een omgeving waarop ze vat kunnen hebben. Te vaak is er alleen aandacht voor negatieve aspecten als een dense bebouwing, diverse bevolking en overlast (GAS boetes die jongeren moeten disciplineren). De sociaal-ecologische praktijk draait dat beeld om. De tuintjes worden nieuwe knooppunten van ontmoeting in de buurt, waar verschillende sociale relaties zich vervlechten

tussen diverse bevolkingsgroepen die erg gescheiden leven. De praktijk van nieuwe stadslandbouw wordt namelijk sterk gedomineerd door een progressieve middenklasse, die in waardenpatronen wel openheid vertoont, maar praktisch weinig bekendheid heeft met andere sociale groepen in de stad. Vzw Jong maakt bewust werk van het betrekken van diverse groepen buurtbewoners, waarmee men het intergenerationale, interrelationele en interculturele draagvlak wil vergroten.

Daarnaast komt het project ook tegemoet aan concrete noden: het brengt kinderen in armoede in contact met gezonde voeding, en de onrechtvaardigheid van voedselproductie en-distributie. Men legt een concreet verband met voedselsoevereiniteit, met het recht van elke persoon om toegang te hebben tot gezonde en betaalbare voeding. Maar, verwijzend naar Wayne Roberts' idee over stadslandbouw, wil men ook sporen openen naar het ontwerpen van steden van onderuit en zodoende passieve consumenten transformeren in actieve burgers en (co) producenten⁴⁸. Meestal worden kwetsbare doelgroepen pas betrokken op het einde van de rit,

eens de dominante contouren van de toekomstige stad al bepaald zijn. Het politiek potentieel van dit voorbeeld zit er volgens ons in dat ten eerste de meest kwetsbare groepen in de samenleving van bij de start mee vorm geven aan het project en dat, ten tweede, fundamenteel kritische vragen worden gesteld bij de organisatie van consumptiepatronen.

We vrezen dat het politieke potentieel en de sociale strijd die cruciaal zijn voor elke radicaal maatschappelijke omwenteling, zeker als men spreekt over een sociaal rechtvaardige transitie, op de achtergrond komen.

Het politiek potentieel van het vzw Jongproject zit er volgens ons in dat de meest kwetsbare groepen in de samenleving van bij de start mee vorm geven aan het project en dat kritische vragen worden gesteld bij de organisatie van consumptiepatronen.

Dat brengt ons bij Samenlevingsopbouw Gent die vooral met stadslandbouw bezig is in de Rabotwijk op de voormalige Stadsgassite (waar de oude gebouwen van het voormalige bedrijf Alcatell-Bell werden gesloopt). De doelstelling van Samenlevingsopbouw met deze ecologische projecten is om basiswerkingen op te zetten die de collectieve stem van bewoners meeneemt in toekomstige sociaal-ruimtelijke veranderingen. De investeringen in basisparticipatiemodellen zoals de stadstuinjes en de wisselmunt 'Torekes' die vrijwilligers krijgen, wil Samenlevingsopbouw Gent vertaald zien in toekomstige beleidskeuzes van de verschillende overheden (vooral de lokale overheid en de sociale huisvestingsmaatschappijen). Die beleidskeuzes waarmee de basispraktijken moeten connecteren gaan vooral over ruimtelijke ordening, alsook de toegang tot onderwijs en arbeid. Het opbouwwerk zal in deze werkingen ook zijn kritische stem laten horen waar dit nodig is: naast samenwerking is er ook ruimte voor politiek conflict wanneer dat nodig is.

De keuze voor stadslandbouw als basispraktijk, heeft voornamelijk te maken met behoeftes op sociaal niveau (ontmoeting, engagement en arbeid) en fysiek niveau (gezond voedsel, leefruimte en publieke ruimte) van de bewoners. Door te vertrekken vanuit behoeftes en noden wordt stadslandbouw tegelijkertijd een alternatieve praktijk die een stuk antwoord verleent aan deze behoeftes. Maar daar stopt het niet. Doordat mensen zich verenigen doorheen alledaagse collectieve praktijken en er deels hun behoeftes door vervuld zien, krijgen ze vat op hun omgeving en vergroot het vertrouwen in daadwerkelijke verandering.

Waar deze stadstuinjes eerst voorlopig waren ondergebracht in de Stadsgassite, zullen ze nu geïntegreerd worden in het toekomstige stadsvernieuwingproject 'Tondelier' van de Stad Gent en de projectontwikkelaar Aclagro, dat nu enkele honderden minder woningen telt⁴⁹. Er zijn ook andere plaatsen in de wijk die terug toegeëigend worden voor collectieve praktijken, zoals het Witte Kaproenenplein dat nu publiek geclaimd wordt door buurtbewoners. Bovendien kent het project op de Site, enkele sociaaleconomische spin-off's zoals Made By Oya van ROCSA (een sociaal-artistiek transcultureel project rond creatieve stoffenverwerking met vrouwen van diverse origine), de sociale kruidenier en het sociaal restaurant Toreke dat verweven is met de stadslandbouw op de Site en het Witte Kaproenenplein. Doorheen deze concrete sociaalecologische praktijken ontstaat een maximale wisselwerking die de slagkracht en solidariteit tussen organisaties uitbreidt maar ook mensen concrete sociaaleconomische hefbomen geeft. Hierdoor kan een sterkere basis groeien voor het ontwikkelen van mede-eigenaarschap en coproductie⁵⁰. 'Transitie' dus als concrete praktijk van collectieve organisatie, om kwetsbare groepen in een achtergestelde positie omhoog te laten klimmen op de ladder naar een betere sociaaleconomische toestand.

Vanuit de ervaring die ROCSA opdeed in de wijk Rabot rond de Site met tijdelijk ruimtegebruik, hebben ze aanvankelijk hun sociaal-artistieke praktijk (met een ecologische dimensie) ook geïntroduceerd in een andere 19de eeuwse gordelbuurt De Muide, in het project Assurance Ambiance aan Loods 21⁵¹. Dit tijdelijk ruimtegebruik is intussen voorbij de initiële doelstelling gegroeid. De plaats functioneert nu als een tussenruimte: een nog niet bepaalde plaats met een bruisend verleden en eigenheid die dreigen genegeerd te worden in toekomstige plannen⁵². Op deze plekken in transitie zijn de deelnemende wijkbewoners en kunstenaars objectieve bondgenoten. Omdat er nog geen vaste bepaling is van wat de plaats moet zijn, is de interculturele dialoog de eerste actie die ondernomen moet worden. Concreet wordt aan de slag gegaan met

de aanwezige diversiteit. Zo ontwierp de Parijse kunstenaar Nicolas Milhé een landmark en ontmoetingsplaats: De Piramide als tijdelijke invulling voor het terrein van Loods 21 in de Muidebuurt. De Piramide werd vanaf maart 2012 met buurtbewoners uitgebaat. Ook Lorenzo van Loon is gestart met het sprokkelen van verhalen van buurtbewoners rond de nostalgische functie van de loodsen, de huidige toestand van het terrein en hoe ze dit in de toekomst zien. Deze getuigenissen worden gekoppeld aan de plannen van de projectontwikkelaars en de stad Gent. Naast de Piramide, die functioneert als plaats van verknoping, wordt een sociaal-artistiek proces opgezet via een gemeenschappelijke tuin (*jardin partagé*) waar groenten worden gekweekt met buurtbewoners, en een heus *vegetable orchestra* wordt opgericht en muzikale performances worden gerealiseerd met de buurt.

Het politiek potentieel in dit laatste project zit er volgens ons opnieuw in dat met kwetsbare groepen de heersende kunstopvattingen, die veelal nog hun wortels kennen in de burgerlijke cultuur van de negentiende eeuw, worden opengebroken. Sociaal-artistiek werk is in deze geen 'pop-up-praktijk', die wil verdwijnen zodra de tijdelijke beschikbaarheid van de ruimte afgelopen is, maar heeft de doelstelling om zich binnen de geijkte kunsten te nestelen. Sociaal-artistieke praktijken zijn ook politiek in de sociale relaties die ze smeden en dus de sociale basis van waaruit kunst gecreëerd wordt veranderen⁵³. Het sociale en artistieke vervlechten zich in een balans tussen verbinden en ontwrichten.

De drie voorbeelden geven aan dat een duurzaamheidstransitie onmogelijk is zonder de verschillende belangen, machtsonevenwichten en ideologische tegenstellingen te bevragen. Ons inziens moet de transitiebeweging de strijd aangaan die bij deze machtsconflicten hoort, en dat vooral met de mensen die door de wereld zoals hij hier en nu bestaat in de marges worden geduwd. De drie transitiepraktijken doen dit alvast, zij op het kleine schaal. Elk trachten ze op hun eigenzinnige manier de hegemonische contouren van de dominante samenleving te doorbreken, door het sociale en ecologische aspect 'radicaal' met elkaar te verbinden.

En toch, los van de potenties in deze bescheiden praktijken, onderstrepen we ook de nood aan solide coalitievorming tussen sociale bewegingen. Het zijn deze netwerken die zich moeten opschalen naar andere schaalniveaus boven 'de lokale plaats' waar deze hybride transitiepraktijken worden uitgebouwd. Onvermijdelijk zal dit leiden tot belangen- en sociaal-politieke conflicten, of het zou er ten minste toe moeten leiden. Een transitie die de wens heeft om de samenleving radicaal te veranderen zonder de machtsverhoudingen in vraag te stellen, mondt uit in retorische ingrepen in een onveranderde wereld.

De drie transitiepraktijken geven aan dat een duurzaamheidstransitie onmogelijk is zonder de verschillende belangen, machtsonevenwichten en ideologische tegenstellingen te bevragen. Ons inziens moet de transitiebeweging de strijd aangaan die bij deze machtsconflicten hoort, en dat vooral met de mensen die door de wereld zoals hij hier en nu bestaat in de marges worden geduwd.

Bio

An De bisschop doctoreerde in de pedagogische wetenschappen met het proefschrift *Community arts als discursieve constructie* (2009). Ze publiceerde voornamelijk over discoursanalyse en sociaal-artistiek werk, en is sinds 2010 algemeen directeur van Demos, het Vlaams kenniscentrum voor participatie van kansengroepen aan cultuur, jeugd, en sport. An is tevens betrokken bij PULSE, het netwerk rond ecocultuur in de culturele sector.

Pascal Debruyne is doctoraal onderzoeker aan de Ugent (MENARG). Zijn onderzoek betreft stedelijkheid in het Midden Oosten met focus op Jordanië. Een tweede onderzoeksspoor is de relatie tussen diversiteit en solidariteit in Vlaamse Steden (DIEGEM-Diversiteit en gemeenschapsvorming). Hij is ook actief in Samenlevingsopbouw Gent, ROCSA VZW en UitDeMarge VZW.

An De bisschop en Pascal Debruyne zijn beide lid van de Vooruitgroep.

Eindnoten

- 1 We willen enkele mensen bedanken die dit stuk hebben becommentarieerd zoals Leida Rijnhout, Bernard Mazijn (UGent), Jan Naert (VZW JONG), Ernst Marechel (ROCSA), Samenlevingsopbouw Gent en Katrien Van Poeck (KUL), Jef Peeters en vooral Anneleen Kenis (KUL). Ook de feedback van Dirk Holemans en mensen van LNE versterkte de focus.
- 2 Kenis, A. & Mathijs, E., (2011), Unravelling 'the (post-)political' in Transition Management: challenges for sustainable change. International Conference on Sustainability Transitions. Lund University, Lund, Sweden, 13-15 June 2011..
- 3 Naar DRIFT Brochure voor DUWOBO 'Transities en Transitie management': <http://www.lne.be/themas/duurzaam-bouwen-en-wonen/duwobo%20-%20algemeen/transitiemanagement-duwobo/folder%20transities%20en%20transitiemanagement%20%28inleiding%29.pdf>
- 4 & Paredis, E. (2009), Socio-technische systeeminnovaties en transities: van theoretische inzichten naar beleidsvertaling, working paper Steunpunt Duurzame Ontwikkeling, CDO/UGent, Gent.
http://www.steunpuntdo.be/papers/Working%20Paper%2010_Paredis.pdf
- 4 Geels, F. W., (2005). Technological Transition and System Innovations. A Co-Evolutionary and Socio-Technical Analysis. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. & Paredis, E. (2009). Socio-technische systeeminnovaties en transities: van theoretische inzichten naar beleidsvertaling. Gent: CDO/UGent.
- 5 Jones, P. T. & De Meyere, V. (2009). Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid. Antwerpen, EPO. & Rotmans, J. (2003). Transitie management: sleutel voor een duurzame samenleving. Assen : Van Gorcum.
- 6 Mary Staa, Weerstand en veranderingsbereidheid: <http://transitiemanagement.wordpress.com/2011/11/18/weerstand-en-veranderingsbereidheid/#more-996>
- 7 & DEFRA, A FRAMEWORK FOR PRO-ENVIRONMENTAL BEHAVIOURS, http://www.peter-tomjones.be/images/behaviours-jan08-report_defra.pdf
- 7 Swyngedouw, E., (2007). Impossible 'Sustainability' and the Postpolitical Condition. The Sustainable Development Paradox. R. Krueger and D. Gibbs. London : The Guilford Press.
- 8 <http://www.lne.be/themas/duurzaam-bouwen-en-wonen/duwobo%20-%20algemeen/transitiemanagement-duwobo/folder%20transities%20en%20transitiemanagement%20%28inleiding%29.pdf>, DIRFT, Blz. 12
- 9 Bambust, F., Dhont, R., Jacques, A., Jones, P.T., De Meyere, V., Walravens, H. & Aertsen, C. (2009). Designing Change. Social marketing voor duurzaamheidstransities. Brussel: Change Designers. & Anneleen Kenis (2010). De transitie naar een duurzame samenleving: van

- management naar politiek. In: Jef Peeters (Ed.), Een veerkrachtige samenleving – Sociaal werk en duurzame ontwikkeling. Antwerpen: EPO, 103-116.
- 10 Presentation Peter Tom Jones for 6th European Conference on Sustainable Cities and Towns (May 2010), <http://www.petertomjones.be/content/view/354/38/>
 - 11 <http://www.redpepper.org.uk/Transitional-demands/>
 - 12 Wilkinson, R. (2009), *The Spirit Level. Why more equal societies almost always do better.* New York, Bloomsbury Press
 - 13 Drift brochure voor DUWOBO, Blz. 14: <http://www.lne.be/themas/duurzaam-bouwen-en-wonen/duwobo%20-%20algemeen/transitiemanagement-duwobo/folder%20transities%20en%20transitiemanagement%20%28inleiding%29.pdf>
 - 14 Jones, P. T. & De Meyere, V. (2009). *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid.* Antwerpen: EPO.
 - 15 Kenis, A., & Mathijs, E., (2011) Unravelling 'the (post-)political' in Transition Management: challenges for sustainable change. International Conference on Sustainability Transitions. Lund University, Lund, Sweden, 13-15 June 2011..
 - 16 Habermas, J., (1984). *The Theory of Communicative Action.* Cambridge : Polity.
 - 17 Mouffe, C. (2002). *Politics and passions. The stakes of democracy.* London : CSD Perspectives.
 - 18 <http://vlaandereninactie.be/>
 - 19 Ziehier Debruyne, P., (2009). Van ViA-plan naar PACT 2020. Zacht Geritsel, januari – februari – maart 2009. Online beschikbaar op: <http://www.vodo.be/phocadownload/zg/zg200901.pdf> & Debruyne, P. Holemans, D. & Heughebaert, M. (2009) VIA: de weg naar de toekomst is geplaveid met betonnen intenties. Knack Februari 2009.
 - 20 The future we want: <http://www.mo.be/opinie/future-we-want>
 - 21 <http://do.vlaanderen.be/node/8054>
 - 22 <http://www.deverenigdeverenigingen.be/themas/item/347-vlaanderen-in-actie>
 - 23 <http://www.gentsklimaatverbond.be/stad-gent/wat-zeggen-de-gentse-klimaathelden-over-2050>
 - 24 Een min of meer soortgelijk transitieproces is bezig in Leuven met 'Leuven Klimaatneutraal' sinds 2011. Geleid door vooral politiek en universiteit, is er een quadrupel helix organisatie met de KUL, middenveld, bedrijfsleven en stad/overheid. Initieel was er erg veel enthousiasme en participatie. Er werd een G20 opgericht met koploper-actoren als VOKA, De Lijn, INBEV, de KUL, E-Tech. Na een jaar trok schepen Mohammed Ridouani (Milieu) na de verkiezingen alles naar zich toe, terwijl men anderzijds terughoudend lijkt voor teveel verantwoordelijkheid. Hij verkiest een studie van de KUL boven 'een concreet plan met prioriteiten'. De gestelde doelstellingen zijn weinig haalbaar, en eigenlijk zijn de prioriteiten (wonen: 60% en mobiliteit 15% impact) bekend. De initiële doelstelling van klimaatneutraliteit tegen 2030 werd in deze al afgezwakt wegens quasi onhaalbaar. Nu haalt men een renovatiegraad van 1% per jaar terwijl de ambitieuze doelstelling 7% per jaar zou vragen wat van de stad een permanente werf zou maken. De nieuwe doelstelling tegen 2050 zou een renovatiegraad van 3% vragen, zo stelt het wetenschappelijk rapport.
 - 25 Voor een evaluatie van de Gentse Klimaatarena door DRIFT zelf zie: <http://www.drift.eur.nl/?p=4400>
 - 26 http://www.gentsklimaatverbond.be/sites/default/files/pages/bijlages/transitiepaden_1.7-draft.pdf
Naar een bestseller boek 'Blauwe economie: 10 jaar, 100 innovatieve projecten, 100 miljoen banen' van groene businessgoeroe' Gunther Pauli. Op pragmatische wijze bouwt hij de economie opnieuw op op maat van ecosystemen doorheen een hele reeks technologische innovaties, zonder subsidies van de overheid die ontoreikende middelen heeft in tijden van crisis. Ook ondernemersorganisatie VOKA ziet er heil in: <http://www.voka.be/oost-vlaanderen/evenementen/2013/4/voka-vista-de-blauwe-economie/>
Voor de paradoxale redeneringen van 'blue economy' op het Gentse Transitiefestival zie ook Mazijn, B., (2012) op: <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2012/11/03/een-festival-in-vooruit-in-gent-over-transitie-een-persoonlijke-impressie>.
 - 27 <http://www.mo.be/artikel/de-eerste-ecowijk>
 - 28 Bij Leuven Klimaatneutraal wil het bedrijfsleven wel geld geven maar weinig verantwoordelijkheid. In de deelgroep 'Voedsel en landbouw' trok de middenstand zich

- bijvoorbeeld terug want men had geen belang erbij. Sommigen geven aan dat privésector vooral aan *green washing* doet.
- 29 De overheid is ook bij Leuven Klimaatneutraal erg interventionistisch. Terwijl er een soort onafhankelijke CVBA of VZW zou moeten komen om het proces verder te zetten, is er nu een diepe kloof tussen stad en de KUL, vooral door het ontbreken van onderzoeksgelden en autonomie ten aanzien van de politieke overheid. Deze laatste wil enerzijds de touwtjes in handen, maar wil anderzijds niet de verantwoordelijkheid voor de onhaalbare realisatie van de initiële doelstelling. Werkgroepen zijn nu 'on hold' gezet tot een oplossing komt.
- 30 Hetzelfde fenomeen zien we in Leuven Klimaatneutraal in de samenwerking tussen de KUL en de Stad Leuven. Problematisch aan het hele proces is de exact-wetenschappelijke en technocratische insteek van de KUL binnen de stadsgrenzen, waardoor het gehele transitieproces ontdaan is van (politiek-economische) vraagstukken rond maatschappelijke organisatie die alle levensdomeinen raakt ver voorbij de technocratische bakens van het opzet.
- 31 Bij Leuven Klimaatneutraal haalden radicalere groepen hetzelfde probleem aan. De optie van terugtrekking leeft bijvoorbeeld ook in de arena 'Voedsel en landbouw' omdat de technocratische wetenschappelijke aanpak verhindert van kwalitatieve vragen te stellen over de maatschappelijke organisatie van voedsel. Niettegenstaande het naïef is te denken dat je verandering kan teweeg brengen zonder conflict, is het volgens sommige toch belangrijk in de G20 groep te gaan zitten. Voorbeeld: Climaxi zit zowel in G20 als in het radicale klimaat-actiekamp waar je gronden bezet, en actie tegen de geplande parking onder het Bruulpark in 'de klimaatneutrale stad'. Veel spelers 'dansen en ontspringen', en brengen in die mainstream processen ook conflicten en dissensus.
- 32 Uitermark, J., (2012), Zelforganisatie is inspirerend, maar mislukt ook vaak., op: <http://www.socialevraagstukken.nl/site/interview/hoogleraar-justus-uitermark-zelforganisatie-is-inspirerend-maar-mislukt-ook-vaak/> & Rose, N., (1999), Powers of Freedom: Reframing Political Thought, Cambridge University Press
- 33 <http://www.independent.co.uk/environment/green-living/the-transition-movement-today-totnes-tomorrow-the-world-2364355.html>
- 34 Voor een interessant debat met pro's en contra's ten aanzien van 'transitie' als strategie, zie: Chatterton, P and Cutler, A (2008) 'The Rocky Road to Transition: The Transition Towns movement and what it means for social change' pp.4 <http://www.stuffit.org/trapese/> versus <http://transitionculture.org/2008/09/05/wading-through-various-critiques-of-transition/>
- 35 Schumacher, E.F., 1973. Small Is Beautiful: Economics As If People Mattered. Blond & Briggs, London.
- 36 Parker, C, and Debruyne, P., (2011), Reassembling the political life of community: naturalizing neoliberalism in Amman. Blz. p.155-172In: Jenny Künkel and Margit Mayer, (2011), Neoliberal urbanism and its contestations : crossing theoretical boundaries. Palgrave Macmillan, New York, NY, USA ; London, UK
- & Oosterlyck, S. & Debruyne, P., (2013), Going beyond physical urban planning interventions: fostering social innovation through urban renewal in Brugse Poort, Ghent. In Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, D., and Hamdouch, A., (eds.) *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*, Cheltenham, Edward Elgar, Chapter 33, 2013 (2013) Blz. 230-241.
- 37 Documentaire door Alexander Oey (2012): <http://www.youtube.com/watch?v=Y5kLWqwPvn0>
- 38 Eenvoudig gezegd wilt 'passieve revolutie' bij Gramsci zeggen dat de machtigen op sociaal verzet reageren door bepaalde elementen over te nemen; en zo het verzet onschadelijk te maken. Cfr. Gramsci, A. (1992). Selections from the prison notebooks. London: Lawrence & Wishart.
- 39 Kallenberg, F., (2010), 'Geen revolutie, maar transitie': Interview met P. T. Jones, Milieudefensie Magazine, Juni 2010 *Milieudefensie Magazine* (Jaargang 39, Nr. 5/6, Juni/Juli 2010, p. 6-9).
- 40 Žižek, S. (1998). First as tragedy, then as farce. London : Verso & Anneleen Kenis en Matthias Lievens (2012). De mythe van de groene economie. Valstrik, verzet en alternatieven. Antwerpen & Utrecht: EPO & Jan van Arkel.

- 41 Vreemd hoe het woord 'draagvlakcreatie' al zelf een ondermijning is van het geloof in de zelfgenerende capaciteiten van groepen van onderuit, een onderschatting is van wat het 'politieke' an sich is. Het is vanuit een- voor-de-mensen gecreëerd draagvlak dat we hen moeten overtuigen, terwijl daardoor de bottom-up kracht van diezelfde groepen om net de inhoud van dat draagvlak mee te bepalen wordt opzij geschoven.
- 42 Žižek, S. (1999). *The Ticklish Subject. The Absent Centre of Political Ontology*. London : Verso. Etienne Balibar spreekt over 'égaliberté' als een onverbreekelijke band tussen vrijheid en gelijkheid in elke échte politieke strijd, zie Lievens, M. (2011). Etienne Balibar. In: Ieven, B. e.a. (red.), *De Nieuwe Franse Filosofie. Denkers en Thema's voor de 21ste Eeuw*. Amsterdam: Boom, 233-242.
- 43 Voor een uitgebreidere kritische bespreking van het Transitiefestival, Zie Mazijn, B. (2012), Een festival in Vooruit in Gent: over transitie. Een persoonlijke impressie <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2012/11/03/een-festival-in-vooruit-in-gent-over-transitie-een-persoonlijke-impressie>.
- 44 Zie Debruyne, P., Holemans, D. en Heughebaert, M. (2009). VIA: de weg naar de toekomst is geplaveid met betonnen intenties. *Knack*, Februari 2009
- 45 <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2013/02/23/anne-teresa-de-keersmaeker-rosas-steunt-veroordeelde-aardappelactiviste-barbara>
- 46 DeFilippis, J., (2004), *Unmaking Goliath. Community control in the face of global capital*, London: Routledge.
- 47 Debruyne, Verschelden & De Visscher, (2012), Samenlevingsopbouw in de stad: van emancipatie naar disciplineren en terug?, Blz. 190- 211. In: *Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*, red. Dirk Holemans, (2012), Epo, Berchem
- 48 Zie: <http://www.vzwjong.be/project/bio-tuinieren-met-kinderen-de-wijken-van-gent>
- 49 Voor een interessant en meer uitgebreid overzicht van deze ecologische praktijken, zie Blondeel, P., (2012), In: Holemans, D. (ed.) (2012), *Mensen maken de Stad*. EPO, Berchem.
- 50 Visietekst De Site
- 51 www.rocsa.be
- 52 Steel, R., Van Eeghem, E., Verschelden, G. & Dekeyrel, C., (2012), *Reading Urban Cracks: Practices of Artists and Community Workers*. MER. Paperkunsthalle, 232 Blz.
- 53 Voor een grondigere inleiding in de verschillende dimensies van sociaal-artistiek werk aan de hand van praktijken, zie 'Dwarsliggers' (2012), *praktijkgids sociaal-artistiek werk* verkrijgbaar via Demos vzw.